

NİYET KAVRAMI VE DİN EĞİTİMİ AÇISINDAN ANLAM KATMANLARI

Muhammed Muhdi Gündüz*

Öz

Din eğitiminin beslendiği geleneğin kavramlarını kendi bakış açısıyla yeniden anlamlandırması onun gelenekle olan bağına güçlendirmenin yanı sıra bilimleşme sürecinde kendi ne'liğine yanıt/yanıtlar bulmasına katkıda bulunur. Ülkemizde din eğitiminin beslendiği gelenek olan İslam düşüncesinin önemli kavramlarından biri de niyettir. Niyet kavramı İslam düşünce geleneğinde niyet hadisi olarak meşhur olan hadis bağlamında farklı boyutları ile çalışmalara konu edilmiştir. Bu çalışmada niyet kavramının anlamlarını genelde eğitim özelde ise din eğitimi açısından yeniden gündeme getirerek niyetin anlamlarını ve gelenekte yapılan tanımlarını din eğitiminin bakış açısıyla yeniden değerlendirmeyi hedefledik. İslam düşüncesinde niyetin sözlük anlamlarından yola çıkılarak yönelmek ve gaye anlamlarına geldiği görülmektedir. Niyet anlam ağında bulunan iradenin bir alt kavramı olarak gelecekteki eylemlere ilişkin olduğunda azim, eylemlerle birlikte olduğunda kasıt anlamlarına gelmektedir. Gelenekte yapılan tanımlardan hareketle niyetin bilinçli kişinin bir veya birden fazla gaye ile eyleme yönelerek ey-

* Dr. Öğr. Üyesi, Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Din Eğitimi,
e-posta: mehdi.g82@gmail.com, Orcid: <https://orcid.org/0000-0003-0262-1989>.

lemeden doğan sonuçların sorumluluğunu üstlenmesi olarak tanımlanmasını önerdik. Sonuç olarak böyle bir tanımda eğitim ve din eğitimi açısından niyetin; niyet eden kişi ile ilişkili olarak bilinçlilik ve sorumluluk, niyet edilenle ilişkili olarak ise amaç ve yönelim anlam katmanlarına sahip olacağı söylenebilir.

Anahtar Kelimeler:

Din Eğitimi, Niyet, Niyet Eğitimi, Bilinç, Amaç, Yönelim, Sorumluluk

*CONCEPT OF INTENTION AND MEANING LAYERS IN
TERMS OF RELIGIOUS EDUCATION*

Abstract

Re-meaning the concepts of the tradition living on religious education from its own point of view contributes to strengthening its connection with tradition and to finding answer/answers to its own identity in the process of science. Intention is one of the important concepts of Islamic notion, which is the tradition that religious education is nourished in our country. The concept of intent has been the subject of studies with different dimensions in the context of hadith which is famous as the hadith of intent in tradition of Islamic notion. In this study, we aimed to reevaluate the meaning of intention and its definitions made in tradition from the point of view of religious education by bringing the meanings of the concept of intent to the agenda again in terms of education in general and religious education in particular. In Islamic thought, it is seen that intention is meant to be tending and aim by starting from its dictionary meanings. As a sub-concept of will in the network of intent, it means perseverance when it comes to future actions, and intent when it is with actions. Considering the fact that the definitions made in tradition, we propose that the intent is defined as the conscious person taking responsibility for the consequences of the action by turning to action with one or more goals. Consequently, in such a definition, "intention" in terms of education and religious education; It can be said that it will have layers of consciousness and responsibility in relation to the intending person and purpose and tendency in relation to the intended person.

Keywords:

Religious Education, Intention (Niyyah), Intention Education, Consciousness, Aim, Orientation, Responsibility

GİRİŞ

Bilimsel bir gelenek oluşturamayan din eğitimi, bir yandan var olan geleneği günümüze göre yorumlayamamakta veya yapılan yorumlar kişilerin ihtiyaçlarını karşılamaktan uzak olmaktadır. ¹ Diğer taraftan, bu yetersizlikten şikâyet edenler yeni arayışlara yönelerek tercüme vasıtasıyla kültürel kodlarımızla uyuşmayan, ithal bilgilerin tahakkümünde² yeni bir din eğitimi inşa etmeye çalışmaktadırlar. Şu anda yapılması gereken, din eğitiminin bir disiplin olarak kendi kendini geliştirmesine katkıda bulunacak araştırmalara yönelmesidir. Bilimin her sahasında önemli gelişmelerin büyük bir kısmı söz konusu bilimin kendi neligi üzerinde yaptığı çalışmaların sonucunda ortaya çıkan teoriler yoluyla ulaşılmaktadır. Bu teoriler sayesinde bilime ilişkin hem yeni birçok araştırma ve inceleme sahaları açılmakta, hem de mevcut birçok probleme çözümler getirilmektedir.³ Ancak Türkiye’de din eğitiminin bir bilim olarak dikkate alınmasına katkıda bulunacak olan din eğitiminin neligi üzerinde yeteri kadar bilimsel sorular veya araştırmalar yapıldığını söylemek oldukça güçtür.⁴ Bilimleşme süreci yaşayan din eğitiminin birincil görevinin, konusunu, alanını, amacını, metotlarını, kavramlarını ve bilimler arasındaki konumunu ortaya koyarak bağımsız bir disiplin olduğunu yani varlığını ispat etmek olduğu söylenebilir.⁵ Bu bağlamda din eğitiminin kendine has konuları, alanı, yöntemleri, teorileri, ilke ve prensipleri ile bağımsız bir disiplin olduğu⁶ ifade edilmekte birlikte kavramlarını kendi şartları içerisinde ortaya koyduğunu söylemek güçtür.

¹ Bu çalışma 2017 yılında tamamladığımız “Niyet Kavramının Din Eğitimi Açısından İncelenmesi (Gazzâlî Örneği)” başlıklı doktora tezi esas alınarak hazırlanmıştır. / This article is extracted from my doctorate dissertation entitled “Examining the Concept of Intention (Niyah) From the Point of Religious Education (a Case of Gazzali)”, (PhD Dissertation, Marmara University, İstanbul/Turkey, 2017).

² Cemal Tosun, “Üçüncü Bin Yıla Girerken Din Eğitimi ve Öğretimi”, *Kutlu Doğum Sempozyumu - 2000: Üçüncü 1000’e Girerken İslâm* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2005), 296.

³ Necmettin Tozlu, *Eğitim Felsefesi* (İstanbul: MEB yayınları, 1997), 117.

⁴ Tosun, *Din Eğitimi Bilimine Giriş*, 36; Kerim Yavuz, *Günümüzde Din Eğitimi* (Adana: Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 1998), 71-72.

⁵ Tosun, *Din Eğitimi Bilimine Giriş*, 68.

⁶ Nurullah Altaş - İsmail Arıcı, “Din Eğitiminin Bilimselleşme Süreci”, *Din Eğitimi*, ed. Mustafa Köylü - Nurullah Altaş (Ankara: Gündüz Eğitim ve Yayıncılık, 2012), 41.

Din eğitiminin bilimleşmesi kendi kavramlarını inşa etmesine, özerkliğini artırmasına ve kendi gerçekliğini ortaya koyacak araştırmalara dayanmaktadır. Din eğitimi açısından, kavramlar, diğer bilim dallarının aynı konuyla ilgili gerçekliğin farklı yanlarını ifade etmektedir. Ayrıca din eğitimi açısından kavramlaştırma, bu disiplinin ilgi alanının yani bilgi nesnesinin tanımlanması ve sınırlarının belirlenmesi olarak da anlaşılmaktadır. Kavramsallaştırma sürecinin, bilimleşme çabasında olan din eğitimine ufuk belirleyerek onun çalışmalarına yön vermesi beklenmektedir.

Kadim düşünceden beslenen din eğitiminin kendi anlam örgüsüne göre yeniden inşa etmesi gereken kavramlardan biri de niyettir. Burada niyet kelime olarak ileride vurgulanacağı üzere kast etmek, amaçlamak vb. anlamlarına gelmekle beraber din eğitimi için önemli olan kişinin bilinçli olarak bir şeyleri amaçlaması veya yönelmesi anlamı ön plana çıkmaktadır. Başka bir deyişle niyette önemli olan kişinin bilinçli olarak bir eyleme yönelerek söz konusu olan eylemin sorumluluğunu üstlenmesidir.

İslam düşüncesinde ise niyetin, bilinçli yönelinen eylemler anlamına gelen ameller ile ilişkilendirilerek anlamlandırıldığı görülmektedir. Hadis literatüründe “niyet hadisi”⁷ olarak meşhur olan hadiste bilinçli yapılan eylemlerin, ki bunlar da amellerdir, kişinin niyetine hasredilmesi niyet-amel arasındaki ilişkinin önemine işaret etmektedir. Söz konusu olan hadis etrafında niyetin farklı yönleri ile çalışmalara konu edildiği görülmektedir.⁸ Çalışmamızın gayesi de İslam düşüncesinde niyetin var olan anlam zengin-

7 Söz konusu hadis kaynaklarda şu şekilde geçmektedir: إنما لكل امرئ ما نوى، فمن كانت هجرته إلى الله ورسوله، فهجرته إلى الله ورسوله، ومن كانت هجرته لدنيا يصيبها أو امرأة ينكحها، فهجرته إلى ما هاجر إليه. «Ameller ancak niyetlere göredir. Herkes için niyet ettiği şey vardır. Kimin hicreti Allah'a ve Resulüne ise, onun hicreti Allah'a ve Resulüendir. Kim de elde edeceği bir dünyalığa veya evleneceği bir kadına kavuşmak için hicret etmişse, onun hicreti de hicret ettiği şeydir.» Buhârî, “Bed’ü'l-vahy”, 1, İmân, 41, “Nikâh”, 5, “Talâk”, 11, “Menakübü'l-Ensâr”, “ik”, 1, 45, “Eymân”, 23, “Hil”, 1; Müslim, “İmâre”, 155; Ebû Davûd, “Talâk”, 11; Tirmizî, “Fadailü'l-Cihâd”, 16; Nesâî, “Taharet”, 59, “Talâk”, 24, “Eyman”, 19; İbn Mâce, “Zühd”, 26; Ahmet b. Hanbel, *el-Müsned*, 1, 25.

8 Ebü'l Fazl Celaleddin Abdurrahman b. Ebi Bekr Süyûtî, *Münteha'l-âmâl fî şerhi hadisi inneme'l-a'mâl*, nşr. Mutafa Abdülkadir Ata (Beyrut: Darü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1986); Şeyhü'l-İslam Ahmet bin Teymiyye, *el-Âmalu bi'n-niyyât* (b.y.: Darü'l-Kasım, ts.); Ramazan Ayvalı, “Ameller Niyetlere Göredir” Hadisi Hakkında Birkaç Söz”, *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/ (1991); Nuri Tuğlu, “Niyet Amel İlişkisi Bağlamında ‘Ameller Niyetlere Göredir’ Hadisi Üzerine Bir Yorum Denemesi”, *Marife* 2 (Summer 2012).

liklerinden yola çıkarak söz konusu kavramı din eğitiminin bakış açısıyla yeniden gündeme getirmektir.

Nitekim günlük dilde kullanılan kavramlar anlam açıklığını kaybettiğinden anlamlarının yeniden tespit edilmesi veya örtük olan anlamlarının açığa çıkarılması gerekmektedir. Niyet kavramı da günlük dile giren ve çokça kullanılan bir kavram olduğundan anlamlarının yeniden ortaya konulması gerekmektedir. Bu da söz konusu kavramın etimolojisinin tahlil edilmesiyle başlanmayı zorunlu kılmaktadır.

1. NİYET KAVRAMININ ETİMOLOJİK AÇIDAN İNCELENMESİ

“en-Nevâ” (النوى) kelimesinin müennesi olan niyet (النية) çoğulu, “nevâ” (نواة) gelmekte; sözlükte ise kastetmek, yönelmek, azmetmek, bir şeyi çok istemek, gidilen yön⁹ veya hurmanın ya da kuru üzümün çekirdeği gibi çeşitli anlamlara sahiptir.¹⁰

Niyet kelimesinin türetildiği kök ile ilgili olarak üç görüş ileri sürülmektedir. Bunlardan ilki niyetin aslının “n-v-y” (نوى) olduğu ve bu kökten türetildiğidir. Buna göre niyet; kastetmek, yönelmek, inanmak anlamlarına gelmektedir. İkinci bir görüş ise onun “v-n-y” (ونى) filinden türetildiği yönündedir. Burada “venâ” denildiğinde yavaşladı ve gecikti anlamına gelmektedir. Kelimenin bu anlamına binaen niyet edilen eylem yavaşladığında veya geciktiğinde niyetin tashihe ihtiyaç duyulduğu ifade edilmiştir.¹¹ Öyle ki İslâm düşüncesinde niyet ile eylem arasındaki birlikteliğin vurgulanması onun bu anlam içeriğinden kaynaklanmaktadır.

Bu konuda belirtilen son görüş ise niyet kelimesinin uzaklık anlamındaki “en-nevâ” (النوى) kökünden türetildiği şeklindedir. Bu durumda “en-nâvî” (النواوى) yani niyet eden kişinin ulaşamayacağı bir şeyi azimli bir şekilde is-

⁹ Ebû Abdurrahman Halil b. Ahmed b. Amr Ferâhidî, “n-v-y”, *Kitâbü'l-âyn*, ed. İbrâhim Samerrâi Mehdi Mahzumî (Beyrut: Müessesetü'l-A'lemili'l-Matbuat, 1988), 8: 394; Ebû'l-Feyz Murtaza Muhammed b. Muhammed b. Muhammed Zebidî, “n-v-y”, *Tâcül-'arûs min cevâhiri'l-Kâmûs* (Kahire: y.y., t.y.), 5: 379; Ebü'l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem b. Ali el-Ensârî İbn Manzûr, “n-v-y”, *Lisânü'l-'Arab* (Beyrut: Dâru Sadır, t.y.), 15: 347.

¹⁰ İbn Manzûr, “n-v-y”, 15: 349.

¹¹ Zebidî, “n-v-y”, 5: 379.

temesi, talep etmesi¹² anlamına gelmektedir. Niyetin kökünde taşıdığı bu anlam, İslâm düşüncesinde eylem sürecinde niyet eden kişinin eylemin gerçekleşmesine olan kati iradesi olarak belirginleşmiştir.

Niyet kelimesinden türetilen sözcüklere ve kullanılan söz kalıplarına bakıldığında onun etimolojik olarak taşıdığı anlamlarının korumak, yolculukta birlikte olma, talebinde çok istekli olma, azim, ihtiyaç, gidilen uzak veya yakın yön vb. kullanımlarla zenginleştirildiği görülmektedir. Söz gelimi kişinin niyet ettiği yön yolcu için yakın veya uzak bir yer olabilmektedir.¹³ Buna göre kişinin yöneldiği eyleme veya ulaşmak istediği yere yakınlık ya da uzaklık bakımından fark edilmeksizin, niyet edebilmesi onun sadece kısa vadeli olarak gerçekleşen bir gaye ile sınırlandırılmaması gerektiğini, uzun vadeli olan eylem veya yönler için de geçerli olabileceğine işaret etmektedir. Yakın bir yere edilen niyet daha çok kasıt anlamına gelirken, uzak bir yer söz konusu olduğunda ise azim anlamını taşımaktadır. Ayrıca kelimenin kullanıldığı bağlam onun anlamını sınırlandırmakta veya ona yeni anlamları edinme imkânı vermektedir.

Niyet kelimesinin kullanımına bakıldığında “kasıt ve irade” ile “kişinin niyet ettiği veya kastettiği gaye” olmak üzere iki şekilde anlamlandırılabilir. Bunlardan ilki ahlaki niyet olarak nitelendirilirken, diğeri ise psikolojik niyet olarak isimlendirilmektedir.¹⁴

“Ahlaki niyet kişinin eylemini hangi gaye ile gerçekleştirdiği sorusuna yanıt olurken, psikolojik niyet kişiye gerçek anlamda eylemi isnat etmeyi sağlamaktadır. Yukarıdaki anlamlarından yola çıkarak niyetin kişinin kendisini ilgilendiren, uzak yakın olması fark etmeksizin, bir gaye ile eyleme ilişkin sorumluluk üstlenme özelliğini belirginleşmektedir.”¹⁵

Buraya kadar çeşitli anlamlar içerikleri üzerinde durduğumuz niyetin;

¹² Zebîdî, “n-v-y”, 5: 379.

¹³ Ebü Nasr İsmail b. Hammad Cevherî, “n-v-y”, *es-Sıbâh tacül'l-luga ve sıbâhi'l-Arabîyye = Tacül'l-luga = Sıbâhül'l-luga = es-Sıbâh fi'l-luga*, ed. Ahmed Abdülğafur Attar (Kahire: Daru'l-ilm-lilmaliyin, 1990), 7: 2516; İbn Manzûr, “n-v-y”, 15: 349; Zebîdî, “n-v-y”, 5: 379.

¹⁴ M. Abdullah Dirâz, *Kur'an Ahlakı*, trc. Ünver Günay Emrullah Yüksel (İstanbul: İz, 2004), 286.

¹⁵ Muhammed Muhdi Gündüz, “Gazzâlî'ye Göre Niyet Eğitiminin Mahiyeti”, *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/22 (2019): 139.

insanın ister uzak ister yakın olsun, hayır veya şer olana yönelimi¹⁶ gibi manaları ön plana çıkmaktadır. Kişinin uzak olarak yöneldikleri tümel niyet, eylemle birlikte olan niyeti ise tikel niyet olarak isimlendirilmektedir. İlkinde niyet, gerçekleştirilmek istenen eylemle bitişik olmazken, ikincisinde onun eylemle birlikte olması gerekmektedir.¹⁷ O halde niyet, *kişinin gerek uzak gerekse yakın olarak yöneldiği eylemleri hemen gerçekleştirme ihtiyacı hissettiği ve onun kolay bir şekilde ulaşamayacağı, bunun için azmetmesi gerektiği bilincinde olduğu, çok istekli olma durumu olarak* anlamlandırılabilir. Bu doğrultuda niyet eden kişi, ihtiyacının farkında olup bilinçli olarak belirli bir şeye yönelen ve değişimi azmeden kişi olarak anlaşılabilir.

İslam düşüncesinde niyetin irade, kasıt ve azim kelimeleri ile doğrudan ilişkili olduğu belirtilmektedir.¹⁸ Nitekim, günlük konuşma dilinde niyet irade, azim ve kasıt birbirlerinin yerine kullanılabilen müşterek¹⁹ kelimelerdir. Ancak niyet şimdiki eylem ile bağlantılı olan iradeye ilişkin iken; azim gelecekle bağlantılı olan eylemlerle ilgilidir. Eylemde bulunmadan önceki özelliklerine göre irade; azim, kasıt ve niyet olarak yeniden adlandırılır. Ancak azim eylem yapılmadan öncedir, kasıt ve niyetin ise eylemle birlikteliği söz konusudur. Bunun yanında niyet eylemle birlikte olmakla beraber, niyet edenin niyet edilen hakkında bilgi sahibi olması yönüyle kasıttan ayrılmaktadır. Ayrıca kişinin kendi davranışlarıyla ilgili olabildiğinden niyetin, iradenin özel bir hali olduğu belirtilmektedir.²⁰ Buna göre niyetin; iradenin bir alt kavramı olarak gelecekteki eylemlere ilişkin oldu-

¹⁶ Ferâhidi, “n-v-y”, 8: 394.

¹⁷ Seyyid Ahmet Bek Hüseyinî, *Nihâyetü'l-Abk'am fi Beyani mâli'n-niyye mine'l-abbâm* (bs.y.: Matba'atü'l-kubra'l-emiriyye, 1903), 8-9.

¹⁸ Salih b. Ganim Sedlân, *en-Niyye ve eserubâ fi'l-abbâmî's-şer'iyye* (Riyad: Mektebetü'l-Harici, 1984/1404), 103.

¹⁹ Arap dilinde aynı anlamda kullanılan kelimelerin anlam açısından birbiriyle olan ilişkileri genel olarak müteradif ve müşterektir. Müşterek de gerçek anlamında olmadığı mecaz olmaktadır. Müteradif, iki kelimenin aynı anlama gelecek şekilde kullanılmasıdır. Örneğin, “insan” ve “beşer” gibi. Müşterek ise iki kelimenin en az bir anlamıyla aynı anlama gelmesidir. Bu anlam yönü gerçek olduğu gibi mecaz da olabilmektedir. İlkine örnek olarak “ayn” (عين) kelimesinin görmek, kaynak anlamları verilebilir. İkincisine ise “esed” (اسد) kelimesinin hem hayvan hem de cesaretli insan anlamında kullanılması örnek olmaktadır. Buna göre irade, niyet, kasıt ve azim kelimelerinin gerçek anlamda müşterek olduklarını söylenebilir.

²⁰ Sedlân, *en-Niyye*, 1: 108.

ğunda azim, eylemlerle birlikte olduğunda kasıt anlamlarını kapsayan bir kavram olduğu söylenebilir.

Sonuç olarak niyetin kişiye özel olması, niyet edilen şeyin bilgisinin zorunluluğu ve eylemlerle birlikte olması yönüyle kendisine has bir kavram-sallaşma sürecine girdiği görülmektedir. Bu kendine has özellikleri ile niyet kendi anlam ağı içinde bulunan diğer üç kelimededen ayrılmaktadır. Bu özellik niyetin farklı bakış açılarıyla anlamlandırılmasına imkân tanımaktadır.

2. İSLAM DÜŞÜNÇESİNDE NİYETİN ANLAMLANDIRILMASI

Kur'an dilinde niyet ahlaki davranışların başlangıcı olarak kabul edilirken (Mülk, 67/2; Kehf, 18/110; Beyyine, 98/5) hadislerde bu anlamının yanı sıra kişi ile eylemleri arasında bir aralık olduğu ve bununla kişinin eylemlerin sorumluluğunu üstlendiği anlayışı ön plana çıkmaktadır. Müslüman düşünürlerin ise ayet ve hadislerdeki anlamlarını esas alarak niyeti kendi bakış açılarıyla tanımladığı görülmektedir. Söz konusu tanımlar genel olarak ilişkili olduğu eylemin kapsamı itibarıyla veya anlam ilişkisinde bulunduğu bir kavramın ön plana çıkarılması suretiyle yapılanlar olmak üzere iki grupta ele alınabilir.

Eylemin kapsamına göre yapılan niyet tanımları en genel, genel ve özel olmak üzere üç kategoride ele alınabilir. İlk kategoride yer alan en genel tanımlarda niyetin en geniş anlamıyla ele alınıp onun kalbin bir eylemi olduğu ifade edilmektedir.²¹ İkinci kategoride yer alan tanımlar ilkinde nispeten niyetin anlamının daraltılıp kişinin bir veya birden fazla gaye ile eylemlere

²¹ İbn Teymiyye'nin (ö.1328) "niyet kalbin yaklaşımı/gayesi/ yönüdür" Ebu Abdullah Şemseddin Muhammed b. Yusuf b. Ali Kirmâni, *Sabihu Ebi Abdullah el-Buhâri bi-Şerhi'l-Kirmâni, el-Kevâkibü'd-derâri fi şerhi Sabihil-Buhâri*, 2 Baskı (Beirut: Dâru İhyai't-Türasi'l-Arabi, 1401/1981), 18; ve İbn Kayyim'in "niyet, kalbin amelidir" Ebû Abdullah Muhammed b. Ebî Bekr ed-Dımaşki İbn Kayyim el-Cevziyye, *Beda'i'ul-fevâ'id*, thk. Mahmûd Ganim Gays (Kahire: Mektebetü'l-Kahire, 1392/1972), 229. şeklindeki tanımları buna örnek gösterilebilir.

yönelimi söz konusudur.²² Özel anlamda ise niyet İslâm'da ibadetlere hasredilerek sınırlandırılmaktadır.²³

Niyetin eyleme ilişkin bir biçimde yapılan tanımlarına bakıldığında ilk tanım kalbin niyet haricindeki faaliyetlerini de kapsadığından, son tanım ise niyeti sadece ibâdetlere indirgediğinden eleştiriye açık olmaktadır. Bu sebeple, ikinci kategoridekilerin niyet için en uygun tanımlar olduğu söylenebilir. Buna göre din eğitimi açısından niyetin anlamı bütün kalbi faaliyetler olmadığı gibi sadece ibadetlere de indirgenemez.

Yukarıda yapılan sınıflandırmanın yanında niyet tanımları kendisinin anlam ilişkisinde bulunduğu başka bir kavramdan yola çıkarak tanımlanmıştır. Bu tanımlarda niyetin bütün anlamları göz önünde bulundurulmakla birlikte ilişki içerisinde olduğu kavramlardan birinin anlamının ön plana çıkarıldığı görülmektedir. Buna göre niyet azim, kasıt, irade ve ihlâs olarak anlamlandırılmıştır. Ancak söz konusu tanımlar niyetin zikredilen kavramlardan farklı anlamlara gelmesinden ötürü eleştirilmiştir. Örneğin niyet gelecek eylemlere ilişkin olduğunda azim, şu andaki eylemlere ilişkin olduğunda ise kast olarak anlaşılmaktadır. Ancak söz konusu olan azim ve kastın niyetin bir kısmı değil, belki de başka bir kavramın kasımı (aynı payın paydaşı) olarak görmektedirler.²⁴ Nitekim Karâfi'nin niyeti, kast ve azmin iradenin alt kavramlarından olduğunu belirtip onların aynı seviyede²⁵ olduğunu vurgulaması buna işaret etmektedir. Ona göre, aynı seviyede olanların bu şekilde bir alt kavram haline getirilmek suretiyle bir tanım içinde kullanılması doğru değildir.

Niyetin irade olarak tanımlanması iradenin, niyeti ve diğerlerini kapsa-

²² Örneğin Karâfi'nin, (ö.684/1285) "niyet, insanın fiilleri ile istediğine kastetmesidir" Ömer Süleyman el-Eşkar, *Makâsüdül-mükellefin fi mâ yute'abbedu bi bi lir-rabbil-âlemin* (Kuveyt: Mektebetü'l-Felah, 1981), 24; ve Beydavi'nin (ö.1286) "şimdi veya gelecekte fayda sağlamak ya da zararı defetmek suretiyle amaçlarına uygun olana kalbin yönelmesidir" Kirmânî, *el-Kevâkibü'd-derâri*, 18. tanımları buna işaret etmektedir.

²³ Beydavi'nin "Allah'ın rızasını kazanmak arzusuyla ve O'nun hükmüne tabi olmak üzere eylemle birlikte yönelen iradedir" Kirmânî, *el-Kevâkibü'd-derâri*, 18. tanımını zikredilebilir.

²⁴ Arapça'da قسيمان ve قسيمان tabirleri arasında fark vardır. İkincisinden maksat kasıt ve azim niyetin iki parçasıdır, ancak ilkinden maksat, kasıt, azim ve niyet kendilerinden daha genel olan bir kelimenin kısımlarıdır o da irâdedir. el-Eşkar, *Makâsüdül-mükellefin*, 26. ilk dipnot

²⁵ Ebül-Abbas Şehabeddin Ahmed b. İdris b. Abdürrahim Karâfi, *el-Ümniyye fi idrâki'n-niyye* (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1404/1984), 7.

yan üst kavram olmasından hareketle niyete indirgenemeyecek kadar genel olduğu ve niyetin kişinin ancak kendi eylemleri ile ilgiliyken; iradenin kişinin kendi ve başkalarının eylemleri ile ilgili olması²⁶ yönüyle eleştirilmiştir. Bu da niyetin iradeden daha spesifik olduğunu, bu nedenle sadece onunla tanımlanmasının sağlıklı olamayacağını göstermektedir. Son olarak, niyetin ihlas olarak tanımlanması “*İhlâsın, niyetsiz olamayacağı fakat niyetin onsuz olabileceği*” görüşünden hareketle eleştirilmiştir. Çünkü onlara göre sadece Allah’a yönelmek anlamında olan ihlâs, niyet için bir sıfattır. Niyet ise sadece Allah’a yönelmenin yanında başka şeylere yönelmeyi de kapsamaktadır.²⁷

Niyetin anlam ilişkisi içerisinde bulunduğu bir kavramdan yola çıkarak yapılan tanımlar genel manada, o kavramların anlamlarından birini ön plana çıkarmaktadır. Buradaki tanımlardan yola çıkarak niyetin, niyet eden ve niyet edilen olarak, iki yönlü anlama sahip olduğu söylenebilir. Bunlardan ilki niyet eden kişinin bilinçli olduğu ve niyet edilen eylemlerinin sorumluluğunu üstlendiğini, diğeri ise niyet edilenin gaye olduğu ve ona ulaşmak gayesi ile eyleme yöneldiğidir. O halde niyet *bilinçli kişinin bir veya birden fazla gaye ile eyleme yönelerek eylemden doğan sonuçların sorumluluğunu üstlenmesi* şeklinde tanımlanabilir. Buna göre niyetin bilinç, amaç, yönelim ve sorumluluk anlam katmanlarına sahip olduğu söylenebilir.

3. DİN EĞİTİMİ AÇISINDAN NİYETİN ANLAM KATMANLARI

Eğitimin yapılan tanımlarına bakıldığında bilinçlilik, amaç, yönelim ve sorumluluk anlamlarının her birinin kendisi için bir anlam taşıdığı görülmektedir. Yapılan tanımlardan yola çıkarak eğitimin, kişinin kendisine ve çevresine karşı bilinçlenme veya bilinçlendirme hadisesi olduğu söylenebilir. Ayrıca onun bir gayeye binaen yapıldığı,²⁸ eyleme yönelik olduğu²⁹ ve

²⁶ el-Eşkar, *Makâsüdül-mükellefin*, 28; İbn ‘Abud b. Ali İbn Dar’, “el-Kasd ve’n-niyye fiş-Şeri’ati’l-İslâmiyye”, erişim: 14.09 2014, <http://www.alukah.net/sharia/0/909/>.

²⁷ el-Eşkar, *Makâsüdül-mükellefin*, 29-30; İbn Dar’, “el-Kasd ve’n-niyye”.

²⁸ Önceden saptanmış amaçlara göre insanların davranışlarında belli gelişmeler sağlamaya yarayan planlı etkiler dizgesidir. Ferhan Oğuzkan, “Eğitim”, *Eğitim Terimleri Sözlüğü* (Ankara: Türk Dil Kurumu, 1993), 61.

²⁹ Bireyin davranışlarında kendi yaşantısı yoluyla ve kasıtlı olarak istedik değişme meydana getirme sürecidir. Bireyin yaşadığı toplumda uygulama değeri olan yetenek, yöneliş ve diğer

nihâyetinde onunla kişinin eylemlerini tercih ederek ondan doğan sonuçların sorumluluğunu üstlendiği anlamlarına geldiği görülmektedir.

Din eğitimi, eğitim gibi kişinin belirli bir amaca uygun bir şekilde bilinçli tercihte bulunmasına katkıda bulunarak kendisine ve çevresine karşı sorumlu olduğu duygusunun yanı sıra Allah'a karşı da sorumlu olduğu bilincini kazandırmayı gaye edinmektedir. Böylece din eğitimi, kişiyi belirli bir amaç veya amaçlara uygun olarak bilgilendirmek suretiyle onun bilinçli olarak eyleme yönelmesini sağlamakta ve sonuçta yapılan veya yapılmayan (yapılması gereken ama yapılmayan) eylemden sorumlu olduğu duygusunu kazandırmayı hedeflemektedir.

Bu başlık altında niyetin yukarıdaki anlamlarının her biri eğitim ve din eğitimi açısından ele alınacaktır. Öncelikle yukarıda zikrettiğimiz niyetin bilinç, amaç, yönelmek ve sorumluluk anlamlarından ne anlaşıldığı ortaya konulacak ve eğitim/din eğitimi açısından onların manalarına işaret edilecektir. Böylece her birinin anlamı genel olarak eğitim, özel olarak din eğitimi açısından ortaya konulmuş olacaktır.

3.1. Bilinçlilik

Eğitimin öznesi ve nesnesi konumunda olan insanın, iyilik ve kötülük potansiyeline sahip olarak yaratıldığı, bilme ve seçme üzerine kurulu bir imtihan varlığı olduğu belirtilmektedir. O, yaratılışına uygun olarak günlük yaşamında eylemde bulunmak için tercihte bulunmakta ve buna bağlı olarak eylemlerin sorumluluğunu üstlenmektedir. İnsanı diğer varlıklardan farklı olarak eylemlerinden sorumlu kılan onun seçimlerinde bilinç sahibi olmasıdır.

Bilinç, kişinin uyku ve uyanıklık arasındaki farka işaret eden “uyanıklık”, deneyimine sahip olma anlamında “farkındalık” ve son olarak da benlik kavramına göndermede bulunan “zihinsel” anlamlarına gelmektedir. Zihinsel anlamda bilinç, onunla meselenin dikkatli değerlendirildiği, zihinde evrilip

davranış örüntülerini kazandığı süreçler toplamıdır. Bireyin içinde yaşadığı toplumda davranış biçimleri edindiği süreçler toplamıdır. Sevil Büyükalan Filiz, “Eğitimle İlgili Temel Kavramlar”, *Eğitim Bilimine Giriş*, ed. M. Çağatay Özdemir (Ankara: Ekinoks, 2006), 4-5.

çevrildiği anlamlarına işaret etmektedir.³⁰ Buna göre bilinç kişinin yaşadığının farkında olmasının ötesinde eyleme yönelmeyi de içermektedir.

Ayrıca bilinç insanın kendi kişisel varlığını ve nesnel dünyasını anlamasına etkin biçimde katılan zihinsel süreçlerin toplamı ve kişinin etrafında olup bitenleri fark etmesini sağlayan gerçekliğinin farkına varma yetisi olarak da anlaşılabilir. Kişi bu özelliği ile kendisinden ve çevresinden haberdar olmakta ve kendi varlığı ile diğer varlıkları ayırt etmektedir. Hem zihni (bilinçli) hem de eylemde bulunma özelliklerine sahip olan³¹ kişi bilinçlilik özelliği ile çok daha esnek, çok daha duyarlı ve çok daha yaratıcı olmaktadır.³²

Bilinç ile niyet arasındaki ilişkiye gelindiğinde, niyetli durumların bilinci gerektirdiği görülmektedir. Buna göre niyet, ister eyleme sevk eden gaye isterse eylemin tasarım aşamasında veya gerçekleştirilmesi sırasında olsun, eylemden edinilen bilinç olmaktadır.³³

Kişinin bilinçli durumları çoğu zaman bir şeye yönelik olduğundan niyeti gerektirmektedir. Ancak kişinin bilinç alanında dikkatini çekmeyen veya ilgi odağında olmayan birçok şey bulunabilmektedir. Kişi niyetiyle dikkatini çevresinde bulunanlara yönelerek onları merkeze alabilmektedir.³⁴ Örneğin İSAM kütüphanesinde tezini yazan X şahsı bilgisayar ekranı ile birlikte kütüphaneyi havalandıran fan sesinin veya başka şeylerin bilincindedir. Ancak kendisini bilgisayar ekranına verirken diğer şeylere aldırma-yabilir. Onun ilgi odağında olan, burada bilgisayar ekranı dikkatinin merkezinde yer alırken, diğerleri ise havalandırma fanının sesi, yanında oturan kişinin varlığı vb. dikkatinin çevresinde yer almaktadır. Kişi çoğu zaman isteğiyle yani niyetiyle dikkatinin çevresinde yer alanları merkeze alabilme imkânına sahiptir.

Bilinçlilik durumu, bilinç alanında bulunan bir şeye yönelik olmayı ge-

³⁰ Adem Zeman, *Bilinç Kullanma Kılavuzu*, trc. Güral Koca (İstanbul: Metis, 2006), 37-42.

³¹ Jerome A. Shaffer, *Zihin Felsefesi Açısından Bilinç Ruh ve Ötesi*, trc. Turan Koç (İstanbul: İz, 1991), 88.

³² John R. Searle, *Zihnin Yeniden Keşfi: The rediscovery of the mind*, trc. Muhittin Macit (İstanbul: Litera, 2004), 143.

³³ Dirâz, *Kur'an Ahlakı*, 287.

³⁴ Searle, *Zihnin Yeniden Keşfi: The rediscovery of the mind*, 181; John R. Searle, *Zihin Dil ve Toplum: Gerçek Dünyada Felsefe*, trc. Alaattin Tural (İstanbul: Litera, 2006), 91.

rektirmektedir. Kişi, bilinç alanında bulunanlardan birine odaklanarak onu merkeze taşımaktadır. O bilinç ile seçenekleri çoğalttığı gibi var olan seçeneklerinden birini de tercih edebilmektedir. Kişi bilinç alanını genişletebildiği gibi onlardan birini bilincin merkezine de alabilmektedir. Kişinin gerek bilinç alanını genişletmesi gerekse de çevresinde bulunanlardan birine odaklanarak merkeze taşınması bilincin eğitimle olan ilişkisini göstermektedir.

Eğitim ile ilgili yapılan tanımlara bakıldığında kültürleşme,³⁵ çevreye adaptasyon,³⁶ bilgi aktarımı, davranış kazandırma,³⁷ dönüştürme faaliyeti,³⁸ kişiyi bütün yönleri ile geliştirme etkinliği³⁹ vb. anlamlarının ön plana çıkarıldığı görülmektedir. Söz konusu tanımlar müşterek olarak eğitimin, kişinin bilinçlenme veya bilinçlendirme hadisesi olduğu gerçeğine işaret etmektedirler. Yapılan tanımlardan hareketle eğitimin nihai hedeflerinden birinin de kişiyi kendisi ve çevresine karşı bilinçlendirmek olduğu söylenebilir.

Kişiyi bütün yönleri ile geliştirme ve bilinçlendirme ile ilgili olarak meselenin dini yönü üzerinde ayrıca durulması gerekmektedir. Din eğitimi alanında yapılan⁴⁰ tanımlara bakıldığında bilinçlenme veya bilinçlendirme hadisesinin din eğitimi için son derece önemli olduğu görülmektedir. Dinde kişinin eylemleri kadar onun arka planında yer alan niyeti, bilinci de önem arz etmektedir.

³⁵ “Terbiye”, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük Kubbealtı Lugatı* (İstanbul: Kubbealtı Neşriyat, 2005), 1: 812; Bedi Ziya Egemen, *Terbiye İlminin Problemleri ve Terbiye Felsefesi* (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 1965), 72-73.

³⁶ Abdülaziz Mu’ayeta, *el-Medhal ila usûli’t-terbiyeti’l-İslâmiyye* (Amman: Dârû’s-Sekâfe, 2006), 13.

³⁷ Mu’ayeta, *el-Medhal ila usûli’t-terbiyeti’l-İslâmiyye*, 14; Suat Cebeci, *Din eğitimi, Bilimi ve Türkiye’de Din Eğitimi*, 2. Baskı (Ankara: Akçağ, 2005), 15.

³⁸ Ahmet Cevizci, “Eğitim”, *Eğitim Sözlüğü* 3. Baskı (İstanbul: Say, 2010), 165.

³⁹ Mu’ayeta, *el-Medhal ila usûli’t-terbiyeti’l-İslâmiyye*, 14.

⁴⁰ Örneğin, ‘ferdin, çeşitli terbiye edici vasıtalarla ruhen ve manen geliştirilmek suretiyle, Allah’ın buyruklarına boyun eğecek hale getirilmesi ve bununla ilgili gerekli bilgileri öğrenmesi ve özümsemesi’ Yavuz, *Günümüzde Din Eğitimi*, 52; ve ‘İslâmi eğitim dinin esaslarına bağlı, beşeriyeti sapıklıktan hidâyete, karanlıklardan aydınlığa çıkarmak için her zaman ve her yerde hak dini tebliğ ederek bütün beşeriyetin hizmetine sunmaya gücü yeten Müslüman şahsiyetin teşekkül ettiği sağlam temel’ Bayraktar Bayraklı, *İslam’da Eğitim*, 7. Baskı (İstanbul: b.y., 2002), 114. tanımları buna örnek gösterilebilir.

Piagetçi bir ifade ile eğitim kişinin zihninde şema oluşmasını veya var olan şemanın zenginleştirilmesini sağlar. Belirli bir konunun uzmanı olan kişinin olmayanlara göre meseleleri farklı boyutları ile ve derinlikle ele alabilmesi bu gerçeğe işaret etmektedir. Buna göre din eğitimi/dinî eğitimi almış kişinin bilinçlilik düzeyinin almayanlara göre daha fazla olması ve dinî meselelerde ayrıntıların farkında olması beklenir. Sonuç itibariyle eğitim kişinin bilinç alanının oluşmasına doğrudan katkıda bulunmaktadır.

Bunun yanında, eğitim kişinin bilinç alanında yer alanı tercih etmesine kılavuzluk etmektedir. Kişinin bilinç merkezinde ve çevresinde yer alanların değişikliğini olumlu yönde etkilemektedir. Kişi eğitim sayesinde bilinç alanında bulunan seçenekleri diğerlerine nazaran daha verimli kullanabilmekte ve çevresinde bulunan seçenekleri yeri ve zamanı geldiğinde doğru bir şekilde uygulayabilmektedir. Şema metaforu üzerinden devam edersek eğitim, var olan bilgilerin etkili bir şekilde birbirleri ile örgütlenmesine katkıda bulunur. Buna göre din eğitimi alan kişi, almayanlara göre var olan seçenekleri verimli kullanabilmektedir. Bu da kişiler arasında bilinçlilik farkının oluşmasına yol açmaktadır.⁴¹

Yine eğitim, kişinin bilinç alanını genişleterek kendi yeteneklerinin farkına varmasını sağlamakta, onu çevresine karşı bilinçlendirerek eleştirel bakma imkânını vermektedir. Bu şekilde, eğitim kişiyi her türlü bağdan kurtararak onun özerk ve sorumlu bir varlık olmasına katkıda bulunmaktadır.

İslâm düşüncesinde diğer varlıklardan farklı olarak kişinin akıl sahibi olduğu ve ilahî hitaba mazhar olduğu anlayışı ön plana çıkarılmaktadır. Söz konusu hitaptan yeryüzünde yaratıcısının halifesi olan insanın yaptığı veya yapmadığı eylemlerinden sorumlu olabilmesi için onlara dair bilince sahip olması gerektiği anlaşılmaktadır. Allah, gönderdiği peygamberler aracılığıyla insanlarda bu bilinci artırmayı öncelediği ifade edilmektedir. Kişi bu

⁴¹ Kişiler arasında bilinçlilik farkının iki nedeni olduğu söylenebilir. Bunlardan ilki kişinin doğuştan getirdiği özellikler diğeri ise sonradan eğitimle edindikleridir. Bu konuyla ilgili örnekler için bk. Erdinç Sayan, "Bilinç", *Felsefe Ansiklopedisi* (İstanbul: Etik Yayınları, 2004), 582; Bilinçlilik farkı sadece kişiler arasında değil aynı kişinin farklı dönemlerinde de görülmektedir. Bu da eğitimin bilinç alanı üzerindeki etkisini göstermektedir. Hilmi Ziya Ülken, *Eğitim Felsefesi* (İstanbul: Ülken Yayınları, 2001), 142; Sayan, "Bilinç", 582.

bilinçliliği ile aynı anda etkisi altında bulunduğu nefsanî, şeytanî, ilahî ve melek kaynaklı havâtırın yönlendirdiği eylemlerden birini tercih etmektedir. Aynı şekilde kişinin bu bilinçlilik hali ibadetlerini yerine getirmede önemli bir işleve sahip olmaktadır.⁴² Başka bir deyişle, kişi bu özelliği ile neyi, ne zaman ve niçin yaptığının bilincinde olarak eylemlerde bulunmaktadır. Buna uygun olarak niyetin en önemli işlevi kişide bilinçlilik ve farkındalık oluşturarak onu gaflet uykusundan uyandırmaktır.⁴³

Kişinin bilinçli eylemde bulunması onun eyleme ilişkin asgari bilgiye sahip olduğu anlamına gelmektedir. Bu bilgi arttıkça doğal olarak bilinçlilikte de artış olmaktadır. Gazzâlî, kişinin bilgi sayesinde Allah'a yaklaşılabileceğini belirterek bilginin ibâdetlerin en değerlisi olduğuna işaret ederek, bilgisiz olarak bilinçli eylemde bulunmak söz konusu olamayacağına göre kişinin ilk önce eyleme ilişkin bilgileri öğrenmesi gerektiğini belirtmektedir.⁴⁴ Ona göre bilinçli olarak yapılan eylem ancak işin nasıl yapılacağını bilmekle olmaktadır.⁴⁵ Buna uygun olarak niyet kişinin eylemi niçin yaptığının yanında yapılan eyleme dair bilgiyi de kapsamaktadır.

Kısacası İslâm düşüncesinde kişinin bilinçliliğinin yeryüzünde yaratıcısının halifesi olduğu şuuru ve buna uygun olarak eylemlerinde tercihte bulunması şeklinde iki yönlü bir durumun olduğu söylenebilir. Emaneti yüklenmek, Kur'an'ın ifadesiyle geçmişte olan bir hadise olduğundan kişinin iradesine bağlı değildir. Buna karşın kişinin emanetin bilincinde olarak eylemleri tercih etmesi tasarrufa açık olduğundan eğitime konu olmaktadır. Bunun için kişinin niyetinin eğitilmesine önem verilmekte ve yapılan eylemlerin niyete bağlı olarak değerlendirileceği vurgulanmaktadır.

Din eğitimi açısından niyetin bilinçlilik anlamı, kişinin yaratıcısının halifesi olduğuna dair bilincinin yanında eyleme dair bilgiyi, eylemi niçin tercih ettiğini, eyleme ilişkin seçeneklerin artması veya azalması ve eylemin olası sonuçlarına ilişkin farkındalığın tümünü kapsamaktadır. Ayrıca niye-

⁴² Mansur Alim Selefî, "eş-Şu'ur bi'l-mes'uliyeye", *savtu'l-ümme* 35/11 (2003): 56.

⁴³ Adnan Ali Rıza en-Nahvî, *en-Niyye fi'l-İslâm ve bu'dubâ'l-insânî* (Riyad: Darü'n-Nahvî, 1992), 20.

⁴⁴ Ebû Hamid Muhammed b. Muhammed Gazzâlî, *İbyâ'ü 'ulûmi'd-din* (Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1983), 1: 12.

⁴⁵ Ebû Hamid Muhammed b. Muhammed Gazzâlî, *Mizanü'l-'amel* (Kahire: Mektebetü'l-Cündî, 1973), 117.

tin bilinçlilik anlamı çevre-merkez ilişkisinin yönünü belirleme anlamlarını da içermektedir. Bu da kişide eyleme ilişkin bilincin oluşturulması ile doğrudan ilişkilidir.

Sonuç olarak, genelde eğitim özel de ise din eğitimi açısından niyet edenin özelliklerinden biri de bilinçli olmasıdır. Kişi bilinçlilik hali ile var olan seçeneklerden bir eylemi tercih ederek gerçekleştirme çabasında bulunmaktadır. Ayrıca bilinç alanında yer alan merkez-çevre bilinçlilik durumu şartlara göre sürekli değişmektedir. Bu değişimler genellikle bir amaca binaen ortaya çıkmaktadır.

3.2. Amaç

İnsan, diğer varlıklardan farklı olarak geleceğe dair belli amaçları tasavvur eden ve bunları gerçekleştirmek için eylemde bulunan aktif bir varlıktır. O, sürekli olarak geleceğe dair planlar yapmakta, önüne amaçlar koymaktadır. Fakat o sonsuz amaçların tümünü bir anda gerçekleştirme imkânına da sahip değildir. İnsanın amaçlarını düzenleyen, önemine göre sıraya koyan ve harekete geçiren değer duygusudur. O değer duygusu ile amaçları arasında bir seçim yapmakta, bazılarını öncelik verirken, bazılarını da geride bırakmaktadır. Buna göre değer duygusuna sahip olan insanın bütün eylemleri, farkında olsun veya olmasın, bir amaca ulaşmak gayesi ile gerçekleştirilmektedir.⁴⁶

Kişinin amaçları eylemlerin gerçekleşmesine sevk etmektedir. Amaç, tasarım aşamasında kişinin iradesini etkileyerek eylemi gerçekleştirmeye sevk ettiğinden saik ismini almaktadır. Her ne kadar aralarında derece farkı olsa da genellikle, bu anlamda, ikisi aynı ismi almaktadırlar.⁴⁷ Kişi böylece, sevk eden gayeye uygun olarak eylemde bulunabilmektedir.

Kişi, diğer varlıklardan farklı olarak eylemlerin sonucunu amacına uygun olarak öngörebilmektedir. Bu amaca binaen eylemleri tercih ederek onları gerçekleştirmektedir. Başka bir ifadeyle o, olayların akışına aktif bir şekilde katılarak, amaçlara ulaştıracak vesileleri bilinçli olarak seçmektedir. Kişiyi eyleme sevk eden amaç aynı zamanda onun niyeti de olmaktadır. Örneğin

⁴⁶ Takiyettin Mengüşoğlu, *İnsan Felsefesi* (Ankara: Doğubatu, 2015), 152-153, 168-169, 288.

⁴⁷ Dirâz, *Kur'an Ablâkı*, 285.

X şahsı acıktığında ve evde yiyecek bir şey olmadığı durumda her zaman Y adlı lokantaya karnını doyurmak için gitmektedir. Aynı şahsın acıktığında karnını doyurmak maksadıyla bu lokantaya gittiğini düşündüğümüzde onu bu lokantaya sevk eden “karnını doyurma gayesi” onun niyeti olmaktadır.

Niyet bilinçli olarak ardından koşulan amaç anlamındadır.⁴⁸ Ancak niyet, tasarlanan bir amaçtan farklı olarak elverişli koşullarda eyleme yönelmek anlamını da içermektedir. Bunun için niyetli eylemlere bakıldığında onların amaç gözeterek, isteyerek ve bilinçli olarak gerçekleştirildiği görülmektedir.⁴⁹ Bu özellikleri ile niyetli eylemler, eylemi gerçekleştiren tarafından bilinçli olarak kontrol edilen ve bir şeyleri elde etme amacı ile yapılan eylemler olmaktadır.

Kişiyi harekete geçiren amaçlara bakıldığında bazılarının ömür boyu değişmeyen uzun vadeli, bazılarının ise günlük yaşamda sık sık değişebilen kısa vadeli olduğu görülmektedir. Uzun vadeli olan amaçlar pek fazla değişmeyerek gerçekleştirilmesi için kişiyi sürekli olarak eylemde bulunma girişimine zorlamaktadırlar. Buna karşılık kısa vadeli olan amaçlar ise kolay bir şekilde gerçekleştirilebilen, gerektiği zaman değiştirilebilme özelliğine sahiptir.

Amaçların seviyesi ile değer duygusunun yapısı arasında bir ilişki vardır. Yüksek değerler ile belirlenen amaçlar uzun vadeli olurken, araç değerlerle belirlenenler ise kısa vadeli amaçlar olmaktadır. Bu açıdan yüksek değerlerin belirlediği amaçlar ile araç değerlerin tayin ettiği amaçlar arasında fark olmaktadır.⁵⁰ Kişinin değerler arasındaki farka dair bilgisi onların doğru ve uygun bir şekilde tayin edilmesine doğrudan etki etmektedir. Bunun için kişinin öncelikle yüksek değerler ve araçsal değerler hakkında bilgi sahibi olması gerekmektedir. Bu da eğitimin, amaçların belirlenmesiyle olan ilişkisini gündeme getirmektedir.

Eğitim en genel anlamıyla, insanları belli amaçlara göre yetiştirme süreci⁵¹ olarak ifade edilmektedir. Yine eğitimin, muhatap olan kişinin önce-

⁴⁸ Remzi Öncül, “Niyet”, *Eğitim ve Eğitim Bilimleri Sözlüğü* (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 2000), 1: 796.

⁴⁹ Ahmet Cevizci, “Niyet”, *Felsefe Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: Paradigma, 2003), 289.

⁵⁰ Mengüşoğlu, *İnsan Felsefesi*, 496-497.

⁵¹ Nurettin Fidan ve Münire Erdem, *Eğitim Bilimine Giriş* (İstanbul: Alkım, 1998), 12.

den belirlenen amaçlara uygun yöne yönlendirilmesi anlamına geldiği de görülmektedir.⁵² Bu tür tanımlarda eğitimin amaçlılığı, belirli bir görevi yerine getirme bilinçliliği yani belli hedeflere ulaşmak için eylemde bulunma anlamı ön plana çıkmaktadır.⁵³ Bu ifadeler doğrultusunda eğitim adı verilen hadisenin ya da etkinliğin belli amaçlara binaen yapılan planlı ve bilinçli etkiler sistemi olduğu söylenebilir. Aynı şekilde din eğitimi için yapılan tanımlara bakıldığında bir amacı gerçekleştirmeye yönelik yapıldığı görülmektedir.⁵⁴

Eğitim kişinin kendi amaçlarını oluşturmasını ve bu amaçlar doğrultusunda takip edilecek değerleri belirlemesini sağlar.⁵⁵ Dolayısıyla o insanın kendi yüksek değerlerini saptamasına ve bu değerlere ulaştıracak araçsal değerleri belirlemesine katkıda bulunur. Bunun yanı sıra eğitim, kişinin yüksek değerlerin belirlediği amaçlar ile araçsal değerlerin belirlediği amaçlar arasında ayırım yaparak yaşantısını belirli bir amaç doğrultusunda değerli kılmasına imkân tanır. Söz gelimi din eğitimi/dinî eğitim almış biri ile almamış olanın gayeleri arasında anlamlı bir fark olacağı söylenebilir. İlk grupta yer alan kişinin yüksek değerler etrafında örülmüş olan amaçlar ile onlara ulaştıracak araçsal amaçları birbirinden sağlıklı bir şekilde ayırt etmesi beklenirken, ikinci grupta yer alan kişilerde ise bunları birbirine karıştırma tehlikesi sürekli var olacaktır. Bu husus eğitimin amaçları tayin etmede doğrudan etkili olduğunu göstermektedir.

Eğitime dayalı eylemler, diğer eylem türlerinden belirli bir amaca uygun olarak hayata geçirilmek istenmesi yönüyle ayrılmaktadır.⁵⁶ Belirli amaçlar çerçevesinde gerçekleştikleri için eylemlerin niyete binaen yapıldığı söylenebilir. Buna göre eğitim sonunda gerçekleşen eylemlerin aynı zamanda

⁵² Terbiyeyi, genel manada, çocuğun belirli bir hedef doğrultusunda yönlendirilmesi, planlı ve bilinçli bir şekilde tesir ve nüfuz edilerek istenene doğru götürülmesi faaliyeti olarak görmek mümkündür. Yavuz, *Günümüzde Din Eğitimi*, 9; Oğuzkan, "Eğitim", 61.

⁵³ Tosun, *Din Eğitimi Bilimine Giriş*, 18.

⁵⁴ Beyza Bilgin, "Din Eğitiminin Genel Eğitimdeki Yeri", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 24 (1990): 474; Yavuz, *Günümüzde Din Eğitimi*, 52; Cebeci, *Din eğitimi*, 30; Abbas Çelik, *Din Eğitimize Tarihsel Yaklaşım* (Erzurum: Ekev, 2001), 13.

⁵⁵ John S. Brubacher, "Eğimin Amaçları", trc. Sabri Büyükdüvenci, *Eğitim Felsefesi 'Yazılar'* (Ankara: Yargıçoğlu Matbaası, 1987), 78.

⁵⁶ Ahmet Cevizci, *Eğitim Felsefesi*, 3 Baskı (İstanbul: Say, 2014), 261.

önceden saptanmış bir amaca göre öğrenme anlamına gelen niyetli öğrenmeler⁵⁷ olduğu ileri sürülebilir.

İslâm düşüncesine göre insanın varlık gayesi Allah'a kul olmaktır. Kişinin bütün eylemleri bu gayeye göre anlam kazanmakta ve değerlendirilmektedir. Bu maksada uygunluğuna göre eylemler kabul edilmekte veya reddedilmektedir. Zira, Allah tarafından gönderilen peygamberlerin görevi de insanları bu konuda bilinçlendirmek ve bu gayeye uygun eylemde bulunmalarına rehberlik etmektir. Buna göre kişinin uzun ve kısa vadeli olmak üzere iki gayesi bulunmaktadır. Bunlardan uzun vadeli olanlar ahirete yönelik iken kısa vadeli olanlar ise insanı ona ulaştıran araç gayelerdir.⁵⁸ İslâm düşüncesine göre eğitimin bu iki gaye türü göz önünde bulundurularak planlanması gerekmektedir.⁵⁹

İslam düşüncesine göre kişiyi eyleme sevk eden niyet, gayesine göre değer kazanmaktadır. Gaye, yüksek değerlere bağlı olabileceği gibi gündelik hayatta değişkenlik gösteren araçsal değerler de olabilir ki bu durumda önemli olan hadise bu yüksek değerler için araçsal değerlerin bir basamak olmasıdır. Ahiret ile ilişkili olan eylemler uzun vadeli olurken ona ulaştıranlar ise kısa vadeli olmaktadır. Bazıları ise bir yönüyle uzun vadeli iken, başkalarına araç olma yönüyle kısa vadeli olabilir. Örneğin, namaz kılmak için abdest almak kısa vadeliyken Allah rızasına ulaşma boyutuyla uzun vadeli olmaktadır. Eylemin uzun veya kısa vadeli olmasını belirleyen ise niyettir.

Din eğitimi açısından niyetin amaç anlamına gelmesi, kişinin gerçekleştirdiği eyleme dair bilgiyi, eylemi gerçekleştirme gayesi ve eylemin yönünü belirleme anlamlarını içermektedir. Ayrıca, uzun ve kısa vadeli amaçlara dair bilginin yanı sıra onlar arasındaki ilişkinin yönünü tayin etme anlamlarını da kapsamaktadır.

Sonuç olarak niyet, sözlük anlamlarından biri olan sevk etmek anlamına uygun olarak, gaye anlamına gelmektedir. Niyet yapılan eylemi uzun veya

⁵⁷ Öncül, "Niyet", 796.

⁵⁸ Ebû Hamid Muhammed b. Muhammed Gazzâlî, *Kimyâ-yı sa'âdet*, trc. Mehmet A. Müftüoğlu (İstanbul: Çelik, t.y), 25, 66; Ebû Hamid Muhammed b. Muhammed Gazzâlî, *el-Erba'un fi usûli'd-din*, nşr. Muhammed Muhammed Cabir (Kahire: Mektebetü'l-Cüdi, 1963), 139.

⁵⁹ Bayraklı, *İslam'da Eğitim*, 287-288.

kısa vadeli amaçlara bağlayarak eylemin kendisinin değerini tayin etmektedir. Aynı şekilde niyet, eylemlerin uzun ve kısa vadeli olarak düzenlenmesini sağlamaktadır. Kişi niyetiyle kısa vadeli amaçları uzun vadeli gayeler için bir araç haline getirerek ebedî mutluluğa kavuşabilme imkânını elde etmektedir.

3.3. Yönelim

İnsan, diğer varlıklardan farklı olarak bilinçli eylemde bulunan aktif bir varlıktır. Yaşamında belirli amaçlar edinerek bu amaçlara ulaşmak için tercihte bulunma özelliğine sahiptir. Ayrıca yaşamını sürdürebilmek için belirli amaçlar etrafında aldığı kararları hayatında uygulamakta ve böylece amaçlarına ulaşabilmek için eylemlere yönelmektedir. Bu yönüyle insan amaçlı ve istemli olarak “yönelen” bir varlık olmaktadır.⁶⁰

Kişinin eylemleri genel olarak dört aşamadan oluşur. Bunlardan ilk üçü zihinsel süreçler iken sonuncusu eylemin açık hale gelmesi yani davranış haline gelerek gerçekleşmesidir. Nurettin Topçu eylem sürecini; gaye tasavvuru, düşünüp-taşınma, karar verme ve yapma süreci olarak sıralamaktadır. Ona göre dört aşamada gerçekleşen eylemler temel olarak zihinsel süreç ve açık eylem/davranış olmak üzere iki safhadan oluşmaktadır. İlk safha olan zihinsel süreçte kişi ihtiyaçlarından yola çıkarak bir amaç tasarlar, ikinci aşamada tasarladığı amacın lehine veya aleyhine kararlar almaktadır. Üçüncü aşamada ise kişi eylemi gerçekleştirme veya ondan vazgeçme konusunda bir seçime gitmektedir. Açık eylem/davranışa dönüştürme safhasında ise kişinin aldığı karar sonucunda gerçekleşmesine herhangi bir engel olmadığında eylem gerçekleşmektedir. Bu şekilde gerçekleşen eylem iradi olduğundan gerçekleştiren kişinin hakiki eylemi olmaktadır.⁶¹ Buna göre kişinin eylemlerinin kaynağı havâtırdan (kalbe doğan şeylerden) beslenen ihtiyaçları olmaktadır. O ihtiyaçlarını karşılamak için tasarımda bulunmakta ve onun bu tasarımları da iradesini devreye sokmaktadır. Kişi bu iradesi ile eylemleri gerçekleştirmektedir.⁶² Bu eylem sürecine bakıldığında açıkça

⁶⁰ Betül Çotuksöken, *Antropontoloji ya da İnsan-Varlık Bilgisi* (İstanbul: Notos, 2018), 53.

⁶¹ Nurettin Topçu, *Psikoloji* (İstanbul: Kurtulmuş Matbaası, 1954), 156.

⁶² Mazhar b. Muhammed b. Zafir, “el-Fark beyne'l-irâdeti'z-zahire ve irâdeti'l-batine”, *el-'adl* 1/3 (1999): 28.

zikredilmemekle beraber niyetin karar alma aşamasında yer aldığı söylenebilir.

Niyetin sözlük anlamlarından birinin kişinin eyleme ilişkin kararlılığı anlamına gelen *azim* olduğunu belirtmiştik. Ayrıca onun eylemle birlikte *kasıt* anlamına geldiğini de ifade etmiştik. Buna göre eylem sürecinde niyet, kişinin eyleme ilişkin kararlılığı aşamasında yer almaktadır. Bu aşama eylem öncesi olmanın yanında eylemle birlikte olduğundan eylem üzerindeki etkisi sürekli olmaktadır. Ayrıca, zihinsel aşama ile açık eylem arasında bir aralık olduğundan kişinin tasarruflarına açık olmaktadır. Bu boşluk “ihtiyari eylem boşluğu” olarak da adlandırılmaktadır.⁶³ Bununla kişinin eylemlerinin sadece arzu ve isteklerinden kaynaklanmadığı ve eylemde bulunanın özgür iradesi ile müdahil olduğu bir alanın varlığına işaret edilmektedir.

Niyet ile açık eylem arasındaki ilişkiye geri döndüğümüzde niyetlerin daima şimdi veya gelecekteki eylemlere yönelik olduğu görülmektedir. Ancak niyetin kökü daima geçmiş zamandadır. Niyet ile açık eylemin birlikte olması ya da aralarında fazla bir zaman aralığının olmaması gerekmektedir. Bu zaman aralığının fazla olması durumunda niyetin davranış üzerindeki etkisi sınırlanmakta veya kalkmaktadır. Benzer şekilde ikisi arasına niyetin davranış üzerindeki etkisini kaldıracak başka bir eylemin ya da menfi bir şeyin girmemesi gerekmektedir. Bunların tümü niyetin eylemle beraber olması gerektiğini göstermektedir. Başka bir ifadeyle niyetin eyleme yönelim anlamına işaret etmektedir.

İslâm düşünürlerinin niyetin eylemle birlikte olması gerektiği yönündeki ifadelerine dikkat çekmek yerinde olacaktır. Nitekim onlara göre niyet, yapısı gereği niyet edilmiş olana yani eyleme yönelik olmaktadır.⁶⁴ Bu şekilde niyetin yönelimsel özelliğine işaret edilmektedir. Ayrıca onlar bununla niyet eden kişinin bildiği bir şeye niyet edebileceğine göndermede bulunmaktadırlar. Buna göre niyet seçenekler arasından birini tercih ederek eyleme yönelim ile ilgili olmaktadır.⁶⁵

⁶³ John R. Searle, “Biliş’in Açıklaması”, trc. Muhittin Macit - Cüneyt Özpilavcı, *Biliş ve Dil* (İstanbul: Litera, 2005), 177.

⁶⁴ Ebü'l-Fazl Celaleddin Süyûtî, *Müntebe'l-âmâl fi şerhi hadisi inneme'l-a'mâl*, nşr. Mustafa Abdülkadir Ata (Beyrut: Dâriü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1986), 120.

⁶⁵ Karâfi, *el-Ümniyye*, 9-10.

Kişi, niyet ile onu amacına ulaştırın eylemi, var olan seçenekler arasından tercih ederek gerçekleştirir. Onun eyleme ilişkin isteği niyet aşamasında kararlılığa dönüşmekte ve belirli bir eyleme yönelmektedir. Kişinin belirli bir eylemi seçenekler arasından tercih etmesine imkân tanıyan niyetidir. Öyle ki eğitim kişiye gaye kazandırma ve onu gayesine ulaştıracak olan seçenekleri artırma konusunda devreye girmektedir.

Eğitim kişiye olumlu yönde davranış kazandırma etkinliğidir. Eğitimin işlevi, muhatabı olan kişilere bilgi, duygu ve davranış öğelerinden oluşan yerleşik tutumlar kazandırma etkinliğidir.⁶⁶ Eğitim zikrettiğimiz bu öğelerle muhatabı olan kişilere olumlu yönde tutum kazandırarak onların davranışa niyetlenmelerine katkıda bulunmaktadır. Başka bir ifadeyle eğitim kişiyi davranışı gerçekleştirmek için istekli hale getirerek davranışa niyetlenmelerini sağlamaktadır. Din eğitimi, kişinin fitratında var olan inanma ihtiyacını doğru bir şekilde doyurarak inanılan dinin kurallarına göre uygun eylemde bulunmaya istekli hale getirmeye katkıda bulunur.⁶⁷

Yukarıda niyetin eylem sürecinde zihinsel süreçler ve davranış arasında bir aralık olduğunu ve bu aralığın kişinin tasarruflarına açık olduğunu ifade etmiştik. Bu da onun eğitilebilmesine imkân tanımaktadır. Bu anlamda niyetin eğitimle, niyet edilen husus konusunda bilgilendirmek, davranışa karşı tutum kazandırma, seçenek yaratma veya var olan seçenekleri artırma ve söz konusu eyleme karşı kararlı olma gibi konularda keşiştiği söylenebilir.

Kişinin eylemdeki kararlılığı, eylemi gerçekleştirmeye yönelik niyetini göstermektedir. Niyetin *azim* ve *kasıt* anlamları da bu gerçeğe işaret etmektedir. Buna göre niyet, eylemi gerçekleştirmeye karar veren kişinin kendisini bütün yönleri ile onu yapmaya hasretmesi anlamına gelmektedir. Dolayısıyla, kişinin niyeti eyleme ilişkin doğru adımları atmanın yanında onu uygun zamanda gerçekleştirmeyi de gerektirmektedir. Ayrıca bu anlamda niyet, kişinin gerçekleştirmeyi tasarladığı eylemi farklı yönleri ile ele alması anlamına gelmektedir. Bu da kişinin eyleme ilişkin bilgi sahibi olmasını zorunlu kılmaktadır. Onun eyleme dair bilgisi, kararlılığını etkilediği gibi

⁶⁶ N. Kemal Önder, *Öğretimde Program İlke ve Yöntemler* (İstanbul: Arı Basımevi, 1980), 23-24.

⁶⁷ Abdurrahman Dodurgalı, *Din Eğitimi ve Öğretiminde İlkeler ve Yöntemler* (İstanbul: İFAV, 1999), 50-62. Buna göre bunlardan ilki fitrat, diğeri ise keşb olarak nitelendirilebilir.

onu gerçekleştirme sürecinde adımları doğru ve uygun zamanda atmasını da sağlar. Bunun yanı sıra eğitim kişinin, gerçekleştirmeye kararlı olduğu eylemi farklı boyutları ile ele alma imkânını da artırmaktadır.

Sözlükte yer alan yönelme anlamına uygun olarak niyetin, eğitim ve din eğitimi açısından eyleme yönelme anlamını içerdiği söylenebilir. Kişinin eyleme olan yönelimi kalıtım ve çevre özelliklerine bağlı olarak farklılık gösterecektir. Kişi bilinçli olarak tercih ettiği eylemlere yönelerek/niyetlenerek onların sorumluluğunu üstlenmektedir.

3.4. Sorumluluk

İnsan amaçlayan, amacına uygun tercihlerde bulunan ve bulunduğu tercihler çerçevesinde eylemde bulunan akıl sahibi bir varlıktır. O diğer varlıklardan farklı olarak bilinçli bir şekilde tercih ettiği eylemlerin sorumluluğunu üstlenerek kendi yaşantısını değiştirme-dönüştürme çabası içerisine girişmektedir. Başka bir ifadeyle o, eylemlerini kendi muhakeme, istek ve iradesiyle tercih ettiğinin bilincindedir. Kişinin tercihleri eylemlerinden sorumlu olmanın başlangıç noktasını oluşturmaktadır. O, tercihleri ile kendisine, yaratıcısına ve çevresine karşı sorumlu olmakta ve bunun bir gereği olarak eylemlerinin sonucunda hesap verebileceği bilincine veya duygusuna sahip olmaktadır.

Kişinin sorumluluk duygusunu yüklenmesi, kendisini belirli değerler doğrultusunda yönetmeyi, nesne ve hadiselerle bilinçli olarak yön vermeyi seçtiği anlamına gelir. O, bu şekilde diğer varlıklardan farklı olarak ilkeli yaşamayı tercih etmektedir. Ayrıca kişi bu duyguyla tutkularının esiri olmaktan ve onların peşinden gitme mecburiyetinden kurtularak özgür bir varlık olma şansına sahip olmaktadır. Kişi, bu duyguyla kendini bilme ve faziletli olma bilincine ulaşma imkânı da elde etmektedir.⁶⁸ Böylece, sorumluluk kişiye kendisini geliştirme fırsatı vererek ona değer katmakta, kendisi için “şeref verici bir lakap, teklif edici bir hitap”⁶⁹ olmaktadır.

Kişinin eylemden sorumlu olabilmesi için eylemin kendisine atfedile-

⁶⁸ M. Abdullah Dirâz, *Dirâsatü'l-İslâmiyye fi'l-alâkâti'l-ictimaiyye ve'd-devliyye* (Kuveyt: Dârü'l-Kalem, 1984), 54.

⁶⁹ Dirâz, *Dirâsatü'l-İslâmiyye*, 56.

bilmesi gerekmektedir. Eylemin kendisine atfedilebilmesi için de işlenmiş ya da işlenmemiş (yapılması gerekirken ihmal edilmiş) bir fiil olmalıdır. Bunların yanı sıra, eylemi gerçekleştiren bir fail, eylemde irade, azim, karar gibi belirli zihinsel haller ve son olarak da eylemin kendisinin sorumluluk taşıyacak nitelikte olması gerekmektedir. Başka bir ifade ile özgür iradeye, çoklu imkâna ve farklı seçeneklere sahip olan kişi düşünerek eylemlerini gerçekleştirme kudretine sahip olduğundan onlardan sorumlu olmaktadır.⁷⁰ Bu bağlamda kişi iradî olarak tasarrufta bulunduğu eylemlerin sorumluluğunu yüklenmektedir.

Sorumluluk duygusu, sağlam prensiplerin kavratılarak bilince mal edilmesiyle gerçekleşir. Bu anlamda kişinin sorumluluk taşıma duygusuna sahip olabilmesi için eylemlerin kendisine yüklenmesi gerekmektedir. Kişi eylemlere niyet edip onları içselleştirerek kendisine mal etmekte ve böylece onlardan doğan sonuçların sorumluluğunu üstlenmektedir. Kişi niyetiyle sorumluluğunu yüklediği eylemin sonucunu değerlendirerek en iyi kararı verme çabası göstermekte ve bu kararını kendisi için en uygun vakitte gerçekleştirme gayretine girişmektedir. Bu da kişinin eylem sürecinde tasarrufta bulunduğu işaret etmektedir.

Kişinin tasarrufta bulunduğu eylemlerinin sorumluluğunu üstlenmesi iki aşamada gerçekleşmektedir. Bunlardan ilki kişinin bilinçli bir varlık olarak kendisine amaçlar edinmesi, diğeri ise edindiği amaçlara ulaştıracak araçları bilinçli olarak tercih etmesidir. Yani o, diğer varlıklardan farklı olarak bilinçli amaçlar edinmekte ve bu amaçlar onu eylemi gerçekleştirmeye sevk etmektedir. Başka bir ifadeyle edindiği amaç çerçevesinde eyleme niyet etmektedir. Bu bağlamda kişi, niyeti ile eylemin sorumluluğunu kendisine yüklemektedir. İslâm düşüncesine göre eyleme sevk eden gayenin kişiye eylemin sorumluluğunu yüklemesi bu anlamla ilişkili olmaktadır.

Sorumluluğa etki eden faktörler iki temel esasta ele alınabilir. Bunlardan ilki insanın doğası ile ilgili, yani fitratının sorumluluk yüklenecek biçimde olması iken, diğeri insanın tasarruflarına açık olup eğitimle kazanılmasıdır. İlki, kişinin doğuştan emaneti taşıyabilecek veya teklife ehil olduğu⁷¹ yani

⁷⁰ M. Abdullah Dirâz, "Esasu'ş-şu'uri bi'l-mes'liyeti", *Risaletü'l-İslâm* 5/1 (t.y): 35.

⁷¹ Erkan Yar, *Müslüman Kelamında Teklif ve Sorumluluk* (Ankara: Ankara Okulu, 2017), 59.

ontolojik sorumlu bir varlık olduğuna işaret etmektedir. İkinci boyutuyla ilişkili olarak eğitim, kişinin doğuştan getirdiği sorumluluk duygusunu açığa çıkararak onu geliştirme etkinliği olmaktadır. Buna göre eğitimin ve din eğitimin gayelerinden biri de eylemlerinde sorumluluk duygusu taşıyan kişiler yetiştirmek olmaktadır.⁷² Bu duyguyu kazanan kişi tercihlerinin kontrolünde olduğu bilinci ile yaşamına yön verme ve hem kendisine hem de çevresine yararlı olma imkânına sahip olmaktadır. Kişi, bunlara ancak vicdanında sorumluluk duygusunun yerleşmesiyle ulaşabilmektedir. Bu da kişinin eylemler üzerindeki kabiliyetinden kaynaklanmaktadır.⁷³

Kişinin eylem üzerindeki kabiliyeti, kendisi için belirlediği amaçların ve onlara ulaşmak için seçtiği araçların tercihinden sorumluluk duymakla ilgilidir. Onun bilinçlilik seviyesi yani mevkisi arttıkça eyleme ilişkin sorumluluğu da artacaktır. Kişiyi eyleme sevk eden ve eylemi gerçekleştirmeye kararlı kılan anlamlarıyla niyet, onun eylem üzerindeki yeteneğini etkilemektedir. Kişinin niyeti eğitilerek, onun kendi imkânlarının ve sorumluluklarının farkına varması sağlanır. Böylece, eylem üzerindeki kabiliyetinin artmasına katkıda bulunulur.

İslâm düşüncesine göre insanın kendisine, çevresine ve yaratıcısına olan sorumluluğunun kaynağı dindir.⁷⁴ İslâm'a göre Allah tarafından yaratılan insan kendisine teklif edilen "emanet"i yüklenerek sorumluluk sahibi olmuştur. Bu emanete göre kişi Rabbinin halifesi olarak (Bakara, 2/30) yer yüzünde yetkilendirilerek eylemlerinden sorumlu kılınmıştır. O halifeliğin bir gereği olarak eylemde bulunmak için ilim, bilgisini eyleme geçirebilmek için kudret ve bu iki sığata hareket ve istikamet verecek olan irade sıfatlarına

⁷² Abbas Mahcub, *Usûlül-fikri't-terbevi fi'l-İslâm* (Dımaşk: Dâru İbn Kesir, 1987), 176-177; Necmettin Tozlu, *Eğitim felsefeye: Eğitim Felsefesi, Eğitim Üzerine Düşünceler ve İnsandan Devlete Eğitim* (Bayburt: Bayburt Üniversitesi, 2014), 113, 114.

⁷³ Alfred North Whitehead, *The Aims of Education and Other Essays* (New York: The Free Press, 1968), 14.

⁷⁴ Bkz. el-A'râf 7/6; el-Hicr 15/92; en-Nahl 16/56, 93; el-İsrâ 17/34, 56; el-Enbiyâ 21/23; es-Sâffât 37/24; ez-Zuhruf 43/19; et-Tekâsür 102/8.

sahiptir.⁷⁵ Bunlar insana, diğer varlıklardan farklı olarak, doğanın sınırlılıklarını aşarak ona hükmedebilme imkânı vermektedir.⁷⁶

Nitekim Gazzâlî'ye göre Allah tarafından "muhatap" kabul edilen ve yaptıklarından "mükellef" tutulan insan, ilksel olarak sorumlu bir varlıktır. Başka bir ifadeyle insanın eylemlerinden sorumlu olması özgürlüğünü öncemiştir. Sorumluluğu yüklenmenin insan için bir fırsat olduğu kadar bir tehlikeyi de barındırdığını ifade etmektedir. Ona göre insan sorumluluğu yüklenerek meleklerin seviyesine yükselebileceği gibi varlık âleminde bulunduğu yerini kaybederek hayvanlardan daha aşağı seviyeye de düşebilir.⁷⁷ Bununla birlikte insanın potansiyel olarak emaneti yüklenecek kabiliyette olduğunu ifade etmektedir. Ancak potansiyelin tek başına yeterli olmadığını bunun için akıl, buluşa erme,⁷⁸ şeriatı duyma gibi belirli şartlara sahip olunması gerektiğini belirtmektedir.

İslam düşüncesine göre insan; Rabbine, kendisine ve çevresine karşı sorumludur. Kişi öncelikle kendisini yoktan yaratan Rabbini tanıyıp emirlerini yerine getirmek ve onları hayatında uygulamaktan sorumludur. Ayrıca Rabbine karşı olan görevlerini hakkıyla yerine getirebilmesi için bedenini korumak ve ona bakmak, helal ve haramı bilerek onu ebedî cehenneme karşı korumakla yükümlüdür.⁷⁹ Gazzâlî, insanın bunların yanı sıra sosyal çevresine karşı iyiliği emredip kötülüğü nehyetmekten sorumlu olduğunu vurgulamaktadır. O, kişinin komşu, akraba ve yaşadığı çevreye karşı ödev ve sorumlulukları olduğunu ve bunları yerine getirmesi gerektiğini belirtmektedir.⁸⁰

Gazzâlî, eylem sürecinin zihinsel aşamasının ikisi gayri ihtiyari ve diğer ikisi ihtiyari olmak üzere dört aşamadan oluştuğunu belirtmektedir. O, kişinin ihtiyari dahilinde olmayanlardan sorumlu tutulamayacağını ifade etmektedir. Ona göre ilk iki aşama olan hâtır/hadis-i nefis ve meyil ihtiyar dahilinde

⁷⁵ Elmalı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak dini Kur'an dili* (İstanbul: Zehrayeyn, ts.), 1: 258; Hüseyin Atay, "Allah'ın Halifesi İnsan", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18 (1970): 75.

⁷⁶ Dirâz, "Esasü's-şu'uri bi'l-mes'iyeti", 36.

⁷⁷ Gazzâlî, *el-Erba'ün fi usûli'd-dîn*, 255.

⁷⁸ Gazzâlî, *İhyâ*, 1: 14-15.

⁷⁹ Gazzâlî, *İhyâ*, 3: 5.

⁸⁰ Bkz. Gazzâlî, *İhyâ*, 2: 157-200, 306-387; Gazzâlî, *Kimyâ-yı sa'âdet*, 285-316.

olmadığından kişinin bunlardan sorumlu olması söz konusu değildir. İhtiyar ve zorunluluk arasında olan “evet bu işin yapılması uygundur” diye kalbin hükmettiği itikat aşamasında ise kişinin ihtiyar dahilinde olanlardan sorumlu olduğunu, zorunlu olanlardan ise olmadığını belirtmektedir. Gazzâlî, karar kılınan son aşama olan niyet aşamasında ise kişinin kendi özgür iradesi ile eylemi gerçekleştirerek onun sorumluluğunu üstlendiğini vurgulamaktadır.⁸¹ Buna karşın o, eylemin gerçekleşmemesi halinde ise kişinin sorumluluğunun duruma göre farklılık göstereceğini ifade etmektedir.

Gazzâlî, eylemin kişinin kendisinden veya dışından bir nedene bağlı olarak gerçekleştirilmemesi durumunda sorumluluğun değişeceğini belirtmektedir. Ona göre dinî açıdan günah olan bir eylemi gerçekleştirilmeye kararlı olan bir kişi ondan kendi özgür iradesi ile vazgeçtiğinde, bu çabasından dolayı ödüllendirilmeyi hak etmektedir. Ona göre kişi bir eylemi gerçekleştirilmeye karar verdiğinde, en az onun kadar kuvvetli olan başka bir karar ile ondan vazgeçer. Ona göre kişinin aksi yönde eylemde bulunmak için çaba sarf etmesi başlı başına yeni bir eylem olmaktadır. Gazzâlî, kişinin yeni bir eylem için çaba sarf ettiğini ve bu konuda nefsi ile mücadele ettiğini vurgulayarak bundan dolayı sevap kazandığını söylemektedir.⁸² Ona göre kişiye sorumluluk yükleyen eylemin kendisi değil, eyleme dair olan niyet, kararlılık olmaktadır.⁸³

Din eğitimi açısından niyetin sorumluluk anlamı, kişinin başta yaratıcısı olmak üzere, kendisine ve çevresine olan karşı sorumluluğa dair bilincin yanı sıra kararlı bir şekilde eyleme yönelerek eylemden (eylem isterse gerçekleşsin isterse gerçekleşmesin) doğan sonuçların sorumluluğunu üstlenmeyi kapsamaktadır.

Sonuç olarak kişinin sorumluluğu ihtiyari eylemlerle sınırlı olmakta ve kişi, ihtiyar dâhilinde olmayan zihni süreçlerde sorumluluk taşımamaktadır. Kişi eyleme niyet ederek onun sorumluluğunu üstlenmektedir. Buna göre eğitim ve din eğitimi açısından niyetin anlamlarından biri de sorumluluk olmaktadır.

⁸¹ Gazzâlî, *İhyâ*, 3: 42; Gazzâlî, *Kimyâ-yı sa'âdet*, 724, 725.

⁸² Gazzâlî, *İhyâ*, 3: 42.

⁸³ Gazzâlî, *İhyâ*, 4: 368.

SONUÇ

Disiplinler beslendikleri gelenekte var olan kavramları kendilerine bakan yönleri ile yeniden anlamlandırarak kavramlaştırırlar. Bu çalışmada niyetin İslam düşüncesindeki anlamlarından yola çıkarak genelde eğitim özelde ise din eğitimi açısından yeniden anlamlandırmaya çalıştık.

İslam düşüncesinde niyet ile ilgili çalışmaların niyet hadisi olarak meşhur olan hadis etrafında yapıldığı görülmektedir. Söz konusu hadis etrafında niyetin neliği ve eylemle olan ilişkisi farklı boyutlarla gündeme getirilmiştir. Niyet ile ilgili yapılan tanımlara bakıldığında anlam ağında bulunan farklı kelimelerle tanımlandığı görülmektedir. İslam düşüncesinde niyetin iradenin bir alt kavramı şimdiki eylemlerle ilişkili olduğunda kasd gelecek eylemlere yönelik olduğunda ise azim olarak anlamlandırıldığı görülmektedir. Biz ise niyetin etimolojik anlamını ve gelenekte yapılan tanımları göz önünde bulundurarak *bilinçli kişinin bir veya birden fazla gaye ile eyleme yönelerek eylemden doğan sonuçların sorumluluğunu üstlenmesi* tanımını geliştirdik. Bu tanım eşliğinde niyetin yönelmek ve gaye anlamlarına vurgu yapmaya çalıştık.

Yukarıdaki tanımdan yola çıkarak eğitim ve din eğitimi açısından niyetin bilinç, gaye, yönelim ve sorumluluk anlamlarının ön plana çıktığı görülmektedir. Bunlardan bilinç ve sorumluluk niyet edenin vasfı iken, gaye ve yönelim niyet edilen eyleme ilişkin olmaktadır. Bu kavramlardan her biri doğrudan veya dolaylı olarak eğitim ve din eğitimi ile ilişkili olduğu söylenebilir. Çünkü bütün eğitim faaliyetlerin nihai gayesi kişiyi belirli amaçlara ulaştıracak davranışları gerçekleştirmeye istekli hale getirerek (yönelim) söz konusu davranışların sorumluluğunu bilinçli olarak üstlenmesini sağlamaktır.

KAYNAKÇA

- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh eş-Şeybânî. *el-Müsned*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
- Altaş, Nurullah - Arıcı, İsmail. "Din Eğitiminin Bilimselleşme Süreci". *Din Eğitimi*. Ed. Mustafa Köylü - Nurullah Altaş. 40-69. Ankara: Gündüz Eğitim ve Yayıncılık, 2012.
- Atay, Hüseyin. "Allah'ın Halifesi İnsan". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18 (1970): 71-80.

- Ayvalı, Ramazan. “Ameller Niyetlere Göredir’ Hadisi Hakkında Birkaç Söz”. *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/ (1991): 85-93.
- Bayraklı, Bayraktar. *İslam’da Eğitim*. 7. Baskı. İstanbul: b.y., 2002.
- Bilgin, Beyza. “Din Eğitiminin Genel Eğitimdeki Yeri”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 24 (1990): 469-483.
- Brubacher, John S. “Eğimin Amaçları”. Trc. Sabri Büyükdüvenci. *Eğitim Felsefesi ‘Yazılar’*. 77-89. Ankara: Yargıçoğlu Matbaası, 1987.
- Buhâri, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil. *el-Câmiu’s-Sahîb*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
- Cebeci, Suat. *Din eğitimi, Bilimi ve Türkiye’de Din Eğitimi*. 2. Baskı. Ankara: Akçağ, 2005.
- Cevherî, Ebû Nasr İsmail b. Hammad. “n-v-y”. *es-Sıhâb tacül-luga ve sıhâbi’l-Arabîyye = Tacül-luga = Sıhâbül-luga = es-Sıhâb fi’l-luga*. 4 Baskı. Ed. Ahmed Abdülğafur Attar. 1-6: Kahire: Daru’l-ilm-lilmaliyin, 1990.
- Cevizci, Ahmet. “Eğitim”. *Eğitim Sözlüğü*. 3. Baskı. İstanbul: Say, 2010.
- Cevizci, Ahmet. *Eğitim Felsefesi*. 3 Baskı. İstanbul: Say, 2014.
- Cevizci, Ahmet. “Niyet”. *Felsefe Terimleri Sözlüğü*. 289. İstanbul: Paradigma, 2003.
- Çelik, Abbas. *Din Eğitimimize Tarihsel Yaklaşım*. Erzurum: Ekev, 2001.
- Çotuksöken, Betül. *Antropontoloji ya da İnsan-Varlık Bilgisi*. İstanbul: Notos, 2018.
- Dar’, ‘Abud b. Ali İbn. “el-Kasd ve’n-niyye fi’ş-Şeri’ati’l-İslâmiyye”. Erişim: 14.09 2014. <http://www.alukah.net/sharia/0/909/>.
- Dirâz, M. Abdullah. *Dirâsatül-İslâmiyye fi’l-alâkâti’l-ictimaiyye ve’d-devliyye*. Kuveyt: Dârü’l-Kalem, 1984.
- Dirâz, M. Abdullah. “Esasu’ş-su’uri bi’l-mes’liyeti”. *Risaletül-İslâm* 5/1 (t.y): 34-38.
- Dirâz, M. Abdullah. *Kur’an Ahlakı*. Trc. Ünver Günay Emrullah Yüksel. İstanbul: İz, 2004.
- Dodurgalı, Abdurrahman. *Din Eğitimi ve Öğretiminde İlkeler ve Yöntemler*. İstanbul: İFAV, 1999.
- Ebû Abdillâh Muhammed b. Ebî Bekr ed-Dımaşkî İbn Kayyim el-Cevziyye. *Beda’i’ül-fevâ’id*. Thk. Mahmûd Ganim Gays. 2 Baskı. Kahire: Mektebetül-Kahire, 1392/1972.
- Ebû Davud, Süleyman b. Eş’as b. İshak el-Ezdi. *Sünenu Ebû Davud*. Thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid. Beyrut: Dârü’l-Fikr, ts.
- Egemen, Bedi Ziya. *Terbiye İliminin Problemleri ve Terbiye Felsefesi*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 1965.

- el-Eşkar, Ömer Süleyman. *Makâsüdül-mükellefîn fi mâ yute'abbedu bi hi li'r-rabbi'l-âlemin*. Kuveyt: Mektebetü'l-Felah, 1981.
- en-Nahvî, Adnan Ali Rıza. *en-Niyye fi'l-İslâm ve bu'duha'l-insânî*. Riyad: Darü'n-Nahvî, 1992.
- Erdem, Nurettin Fidan ve Münire. *Eğitim Bilimine Giriş*. İstanbul: Alkım, 1998.
- Ferâhidî, Ebû Abdurrahman Halil b. Ahmed b. Amr. "n-v-y". *Kitâbü'l-ayn*. Ed. İbrâhim Samerrâî Mehdi Mahzumî. 8: Beyrut: Müessesetü'l-A'lemili'l-Matbuat, 1988.
- Filiz, Sevil Büyükalın. "Eğitimle İlgili Temel Kavramlar". *Eğitim Bilimine Giriş*. Ed. M. Çağatay Özdemir. 3-25. Ankara: Ekinoks, 2006.
- Gazzâlî, Ebû Hamid Muhammed b. Muhammed. *el-Erba'un fi usûl'id-din*. Nşr. Muhammed Muhammed Cabir. Kahire: Mektebetü'l-Cüdi, 1963.
- Gazzâlî, Ebû Hamid Muhammed b. Muhammed. *Mîzanül-'amel*. Kahire: Mektebetü'l-Cüdi, 1973.
- Gazzâlî, Ebû Hamid Muhammed b. Muhammed. *İhyâ'ü 'ulûmî'd-din*. Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1983.
- Gazzâlî, Ebû Hamid Muhammed b. Muhammed. *Kimyâ-yı sa'âdet*. Trc. Mehmet A. Müftüoğlu. İstanbul: Çelik, t.y.
- Gündüz, Muhammed Muhdi. "Gazzâlî'ye Göre Niyet Eğitiminin Mahiyeti". *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/22 (2019): 134-162.
- Hüseynî, Seyyid Ahmet Bek. *Nibâyetül-Abk'am fi Beyanî mâli'n-niyye mine'l-abbâm*. bs.y.: Matba'atü'l-kubra'l-emiriyye, 1903.
- Karâfi, Ebü'l-Abbas Şehabeddin Ahmed b. İdris b. Abdürrahim. *el-Ümniyye fi idrâki'n-niyye*. Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1404/1984.
- Kirmânî, Ebu Abdullah Şemseddin Muhammed b. Yusuf b. Ali. *Sabihu Ebi Abdullah el-Buhâri bi-Şerhi'l-Kirmânî, el-Kevâkibüd-derâri fi şerhi Sabihi'l-Buhâri*. 2 Baskı. Beyrut: Dâru İhyai't-Türasi'l-Arabi, 1401/1981.
- Mahcub, Abbas. *Usûlül-fikri't-terbevi fi'l-İslâm*. Dımaşk: Dâru İbn Kesir, 1987.
- Manzûr, Ebü'l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem b. Ali el-Ensârî İbn. "n-v-y". *Lisânül-'Arab*. 1-15: Beyrut: Dâru Sadır, t.y.
- Mengüşoğlu, Takiyettin. *İnsan Felsefesi*. Ankara: Doğubatı, 2015.
- Mu'âyeta, Abdülaziz. *el-Medhal ila usûlî't-terbiyeti'l-İslâmiyye*. Amman: Dârü's-Sekâfe, 2006.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn el-Kuşeyri en-Nisaburi. *Sabihu Müslim*. Thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. Beyrut: Dâru İhyai't-Türasi'l-Arabi, 1956.
- Nesai, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Ali b. Şuayb. *Kitâbü'l-müctebâ, es-Sünenüs-sugrâ*. Beyrut: Darü't-Te'sil, 2012.

- Oğuzkan, Ferhan. “Eğitim”. *Eğitim Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu, 1993.
- Öncül, Remzi. “Niyet”. *Eğitim ve Eğitim Bilimleri Sözlüğü*. 1: 796. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 2000.
- Önder, N. Kemal. *Öğretimde Program İlke ve Yöntemler*. İstanbul: Arı Basımevi, 1980.
- Sayan, Erdinç. “Bilinç”. *Felsefe Ansiklopedisi*. 2: 574-585. İstanbul: Etik Yayınları, 2004.
- Searle, John R. “Biliş’in Açıklaması”. Trc. Muhittin Macit - Cüneyt Özpilavci. *Bilinç ve Dil*. 167-200. İstanbul: Litera, 2005.
- Searle, John R. *Zihin Dil ve Toplum: Gerçek Dünyada Felsefe*. Trc. Alaattin Tural. İstanbul: Litera, 2006.
- Searle, John R. *Zihnin Yeniden Keşfi: The rediscovery of the mind*. Trc. Muhittin Macit. İstanbul: Litera, 2004.
- Sedlân, Salih b. Ganim. *en-Niyye ve eserubâfi'l-ahkâmiş-şer'iyye*. Riyad: Mektebetü'l-Harici, 1984/1404.
- Selef'i, Mansur Alim. “eş-Şu'ur bi'l-mes'uliyye”. *savtu'l-ümme* 35/11 (2003): 56-59.
- Shaffer, Jerome A. *Zihin Felsefesi Açısından Bilinç Rub ve Ötesi*. Trc. Turan Koç. İstanbul: İz, 1991.
- Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celaleddin. *Müntebe'l-âmâl fi şerhi hadisi inneme'l-a'mâl*. Nşr. Mustafa Abdülkadir Ata. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1986.
- Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celaleddin Abdurrahman b. Ebi Bekr. *Müntebe'l-âmâl fi şerhi hadisi inneme'l-a'mâl*. Nşr. Mutafa Abdülkadir Ata. Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1986.
- “Terbiye”. *Misalli Büyük Türkçe Sözlük Kubbealtı Lugatı*. 1: İstanbul: Kubbealtı Neşriyat, 2005.
- Teymiyye, Şeyhü'l-İslam Ahmet bin. *el-Âmalu bi'n-niyyât*. b.y.: Darü'l-Kasım, ts.
- Tirmizi, Ebü İsa Muhammed b. İsa b. Sevre es-Sülemi. *el-Câmiüs-sahib-Sünenüt-Tirmizi*. Thk. İbrâhim Atve İvaz. Kahire: Mustafa el-Babi el-Halebi, 1975.
- Topçu, Nurettin. *Psikoloji*. İstanbul: Kurtulmuş Matbaası, 1954.
- Tosun, Cemal. *Din Eğitimi Bilimine Giriş*. Ankara: Pegem, 2002.
- Tosun, Cemal. “Üçüncü Bin Yıla Giren Din Eğitimi ve Öğretimi”. *Kutlu Doğum Sempozyumu - 2000: Üçüncü 1000'e Girerken İslâm*. 295-310. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2005.
- Tozlu, Necmettin. *Eğitim Felsefesi*. İstanbul: MEB yayınları, 1997.
- Tozlu, Necmettin. *Eğitim felsefeye: Eğitim Felsefesi, Eğitim Üzerine Düşünceler ve İnsandan Devlete Eğitim*. Bayburt: Bayburt Üniversitesi, 2014.

- Tuğlu, Nuri. “Niyet Amel İlişkisi Bağlamında ‘Ameller Niyetlere Göredir’ Hadisi Üzerine Bir Yorum Denemesi”. *Marife* 2 (Summer 2012): 9-25.
- Ülken, Hilmi Ziya. *Eğitim Felsefesi*. İstanbul: Ülken Yayınları, 2001.
- Whitehead, Alfred North. *The Aims of Education and Other Essays*. New York: The Free Press, 1968.
- Yar, Erkan. *Müslüman Kelamında Teklif ve Sorumluluk*. Ankara: Ankara Okulu, 2017.
- Yavuz, Kerim. *Günümüzde Din Eğitimi*. Adana: Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 1998.
- Yazır, Elmalı Muhammed Hamdi. *Hak dini Kur’an dili*. İstanbul: Zehrayeyn, ts.
- Zafır, Mazhar b. Muhammed b. “el-Fark beyne’l-irâdeti’z-zahire ve irâdeti’l-batine”. *el-’adl* 1/3 (1999): 26-51.
- Zebîdî, Ebü’l-Feyz Murtaza Muhammed b. Muhammed b. Muhammed. “n-v-y”. *Tâcü’l-’arûs min cevâhiri’l-Kâmûs*. 1-10: Kahire: y.y., t.y.
- Zeman, Adem. *Bilinç Kullanma Kılavuzu*. Trc. Gral Koca. İstanbul: Metis, 2006.